

ПРИНЦИП ПОДІЛУ ВЛАДИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І УКРАЇНА

У статті розглядається зарубіжний досвід використання принципу поділу влади та його вплив на становлення демократичної моделі державного устрою. Зроблено висновок, що реалізація принципу поділу влади є запорукою політичної стабільності та безперервності функціонування державної влади на шляху демократії.

Ключові слова: поділ влади, демократія, правова держава, державна влада, державний устрій, система стримувань і противаг, форми правління, державне управління.

В статье рассматривается зарубежный опыт использования принципа деления власти и его влияние на становление демократической модели государственного устройства. Сделан вывод, что реализация принципа деления власти является залогом политической стабильности и непрерывности функционирования государственной власти на пути демократии.

Ключевые слова: разделение властей, демократия, правовое государство, государственная власть, государственный строй, система сдержек и противовесов, формы правления, государственное управление.

The foreign experience of using the principle of division of powers and its influence on the democratic model of state is analyzed in an article. The conclusion is made that realization of the division of powers principle is the base of political stability and continuation of state powers functioning on the way to democracy.

Key words: separation of powers, democracy, state of law, state power, state model, checks and balances, forms of government, public administration.

Для становлення України як суверенної і незалежної демократичної, соціальної, правової держави та забезпечення повноцінного, своєчасного виконання поставлених державою і суспільством завдань необхідно враховувати здобутки зарубіжного досвіду принципу поділу влади з метою підпорядкування держави суспільству.

До недавнього часу проблема застосування системи стримувань і противаг як реалізації принципу розподілу влад в Україні не розглядалася, тому що значний період часу вона входила до складу Радянського Союзу, де цей принцип вважався буржуазним і ніколи не

визнавався навіть концептуально. Незважаючи на те, що за Конституцією УРСР вища державна влада належала Верховній Раді Української РСР, але фактично владу здійснювала КПРС на підставі ст. 6 Конституції, яка проголосила її ядром політичної системи [11]. На місцях органами державної влади вважалися місцеві ради, тобто місцеве самоврядування як таке було відсутнє.

Однак сьогодні, будуючи демократичну державу, ми реалізуємо ідею стримувань і противаг, щоб не тільки запобігти надмірній концентрації влади, а й забезпечити стабільність

і сталість у діяльності державних інститутів, слугувати кращій їх організації та злагодженості, подоланню можливого протистояння та конфронтації всередині державного механізму.

Актуальність статті полягає в осмисленні зарубіжного досвіду використання принципу поділу влади на становлення ефективної форми державного управління в Україні, в якій інститут місцевого самоврядування є досить ефективним і необхідним елементом механізму стримувань і противаг між законодавчою та виконавчою гілками влади.

Мета дослідження – теоретично узагальнити наявний у світі досвід використання принципу поділу влади на становлення і розвитку моделі державної влади. Розглянути форми правління та державного устрою залежно від існування або відсутності принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а також виявити існування між ними механізму взаємодії, який пов'язаний з їх взаємними обмеженнями через систему «стримувань» та «противаг». Також потребує вивчення принцип поділу влади та його вплив на формування інституту місцевого самоврядування. Все це вимагає узагальнити існуючі напрацювання для подальшого розвитку української держави на шляху демократизації.

В роботі використані праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як В. Власихина [18], Дж. Керрі [25], Е. Коврякової [5], М. Крутоголова [12], Х. Линца [14], Р. Мартинюка [15], С. Метельського [16], А. Мішина [17-18], Л. Окунькова [20], А. Орлова [21], Г. Семигіна [8-9], Ю. Тодики [22], І. Шапіро [24], М. Шугарта [25], В. Чиркіна [23], Л. Ентіна [26] і т. д.

Держави розрізняються за формами правління й формами державного устрою. Існують дві основні форми правління – монархія й республіка [17, с. 75]. Монархія – форма правління, де вища влада в державі належить одній особі – монархові, тому вони бувають: абсолютні, де влада ніким і нічим не обмежена й належить тільки монархові (Саудівська Аравія, Оман, Катар, Об'єднані Арабські Емірати); конституційна, де влада монарха обмежена (Бельгія, Голландія, Швеція, Іспанія й ін.).

Республіка – форма правління, де вища влада в державі належить виборним органам – парламенту, або президентові, тому республіки підрозділяються на парламентські, президентські, або змішані [22, с. 64]. У світі більшість держав є республіками, але існують і біля 40 монархій, які, по суті, є парламентськими монархіями, в яких взаємовідношення вищих органів держави будуються на тих же принципах, що і в парламентських республіках [23, с. 272].

Більшість учених, аналізуючи умови поділу влади в будь-якій країні, прив'язують їх до певної форми правління, у рамках якої існує та або інша модель поділу влади. Так Л. Ентін розглядає поділ влади в: 1) президентській республіці; 2) парламентських монархіях і республіках; 3) країнах зі змішаною формою правління; 4) країнах, що розвиваються [26, с. 51].

На нашу думку, подібний підхід має сенс, однак пропонуємо розглядати моделі поділу влади не тільки від форми правління, але і залежно від форми державного устрою, тобто це: 1) країни, в яких відсутня система поділу влади; 2) держави соціалістичного (радянського) типу; 3) парламентська або конституційна монархія; 4) парламентські республіки; 5) президентські республіки; 6) парламентсько-президентські республіки; 7) «суперпрезидентські» республіки. Розглянемо їх більш докладніше.

По-перше – країни, в яких відсутня система поділу влади (абсолютні й дуалістичні монархії, авторитарні й тоталітарні режими). Такими країнами є монархії (Катар, Кувейт, Оман, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія), авторитарні системи (Куба, КНДР, Лівія), тоталітарні військові режими, характерні для країн Африки (Заїр, Сомалі, Руанда, Чад), країни, де главою держави є лідер партії (К. Чен Ир у КНДР, М. Каддафі в Лівії, Р. Кастро на Кубі), духовний лідер (Саудівська Аравія, Хамені в Ірані). Влада в цих країнах знаходиться в однієї особи, або органі, тому наявність у деяких країнах представницьких і судових органів не змінює реального політичного панування. Стратегія управління в таких державах залежить від волі однієї людини, або її найближчого оточення, тому характерним для таких країн є відсутність свободи слова, панування авторитарних традицій управління державою, велика роль спецслужб. Економічне становище цих країн різне, наприклад, у Кувейті, ОАЕ, Саудівській Аравії завдяки запасам природних ресурсів спостерігається сприятливий економічний розвиток, а такі країни, як Лівія, Заїр, Сомалі, навпаки, економічно бідні.

По-друге – держави соціалістичного (радянського) типу; вони мають систему представницьких органів влади, джерелом якої визнається народ. При наявності й конституційному закріпленні статусу цієї влади вони не становлять ефективну систему «стримувань і противаг», тому що структура партійних органів обов'язково домінує над системою представницьких інститутів влади. У державах соціалістичного типу відсутній реальний механізм поділу влади (В'єтнам, Китай, КНДР, Куба). Система Рад камуфлює всевладдя правлячої партії, точніше партійної бюрократії. Принципи управління багато в чому аналогічні до тих, які існують у державах з відсутністю поділу влади. В цих державах низький життєвий рівень (крім КНР). Яскраво виражені авторитарні форми правління цих держав не дають можливості говорити про перспективи стійкості даних політичних моделей.

Радянська модель влади довгий час існувала в Україні. Слід зазначити, що відмінною рисою радянського варіанта була двоїста роль територіальних органів влади («Рад»), тому що вони одночасно були органами місцевого самоврядування та територіальними органами законодавчої влади, утворюючи владну

вертикаль з головною радою на чолі. Була створена єдина система органів державної влади, але поділ влади не існувало.

По-третє – парламентські або конституційні монархії; по суті, це данина історичної традиції, тому що основну державно-політичну роль у цих державах відіграють парламенти. Для країн з монархічною парламентською формою правління характерна наявність монарха – глави держави (який «царює, але не править»), законодавчого органу, уряду й суду. До характерних рис конституційної монархії можна віднести: верховенство парламенту в політичному житті держави, а як наслідок – винятковий вплив політичних партій і їхніх лідерів; монарх скоріше номінальна фігура, він обмежений у своїх діях щодо управління державою або юридично, або за сформованою традицією, при цьому монарх має суспільно-політичний авторитет, але не юридично-правовий вплив; функції інститутів законодавчої й виконавчої влади часто дублюються у своїх функціях, а поділ влади не носить твердого характеру; уряд формується парламентською більшістю.

Кожна складова частина державної влади предметно виконує свої функції. Законодавча влада має велике значення, тому що формує уряд і має контрольні функції. Звичайно, всі вихідні від монарха акти підготовлені урядом і в остаточному підсумку, щоб мати юридичну силу, затверджуються прем'єр-міністром, який реально виконує функції глави держави. До держав з такою формою правління відносяться: Великобританія, Бельгія, Данія, Іспанія, Камбоджа, Нідерланди, Швеція, Японія. Монархи – глави цих держав – не мають повноти влади. Так у Японії, як і у Великобританії, повноваження монарха (імператора) суворо обмежуються (ст. 2, 3 Конституції Японії 1947 р.) [10].

По-четверте – парламентські республіки, які відрізняються від інших наявністю значних повноважень парламенту, закріплених у конституції. Також у цих республіках політичні партії мають великий вплив на функціонування державних інститутів. Функції президента в таких республіках схожі з повноваженнями монарха в конституційних (парламентських) монархіях. Президент обирається або парламентом (Угорщина, Німеччина, Індія, Італія, Латвія, Чехія, Швейцарія), або населенням (Австрія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Сінгапур, Литва, Естонія). Повноваження президента у таких республіках обмежені парламентом або урядом. Уряд формується парламентською більшістю. Що стосується правосуддя, то, наприклад, у Італії Конституційний суд вправі скасувати дію будь-якого законодавчого акту або норми закону. Він складається з п'ятнадцяти суддів, третина з яких призначається президентом, третина – парламентом, а ще одна третина – вищою магістратурою (орган судової юстиції) [6]. Таке формування суду дозволяє максимально збалансувати його рівновіддаленість від усіх гілок влади. У парламентських республіках парламент є

ключовою ланкою державного устрою, тому в них роль президента носить представницький характер.

Головним недоліком парламентської республіки є урядова нестабільність, а позитивним є те, що парламентська республіка відображає повний політичний спектр думок, шляхом делегування представників партій у парламент та уряд, і надає можливість парламенту змусити прем'єр-міністра подати у відставку на випадок політичних й економічних прорахунків діяльності. Парламентська модель державної влади більш відповідає інтересам суспільства, тому що виконавча влада, яка створюється парламентською більшістю, є більш дієздатною, спираючись на цю більшість [14].

По-п'яте – президентські республіки (з чітким поділом влади й наявністю у президента широкого спектра владних повноважень). У президентських республіках президент – це ключова фігура реальної державної влади. Він має величезні можливості для ефективного проведення свого політичного курсу, тому що є главою держави і займає центральне місце в системі державних органів.

Класичними президентськими республіками є держави, конституції яких визначають принцип поділу влади, успішно реалізований на практиці, при цьому президент має значні повноваження у сфері внутрішньої, зовнішньої й оборонної політики, домінуючи над функціями законодавчого органу, однак не превалюючи над ним. Сам інститут президента носить виборний і змінюваний характер. Судова влада в таких республіках незалежна й самостійна при прийнятті рішень. Класичним прикладом є Сполучені Штати Америки. При цьому Конгрес протягом всієї історії надає Президенту нові повноваження. Законодавча й виконавча влада формуються незалежно одна від одної, їхні повноваження розмежовані за Конституцією (прийнята в 1787 р. й за всю історію існування було внесено лише 27 поправок). У США повною мірою реалізується модель «сильний президент – сильний парламент», президент не може розпустити Конгрес, а останній не може простим голосуванням відправити президента у відставку [8, с. 45-68].

У сучасних політичних системах інститут президента має високу популярність за його оперативність, дієвість, виваженість при виробленні та реалізації внутрішньої й зовнішньої політики, персональну відповідальність за прийняття рішень. Але зрозуміло, що президентські республіки не можуть існувати без збалансованого поділу влади і без принципу відповідальності уряду за ухвалені рішення.

Президентська форма правління поширена в багатьох країнах Латинської Америки, Азії й Африки, де процеси економічної лібералізації й демократизації залежать від президентської форми правління. Венесуела після реформ Чавеса – авторитарна президентська республіка.

У цих країнах існує тенденція переходу до «суперпрезидентських» республік, коли інші гілки влади не врівноважують повноважень президента, тобто відсутня система стримувань і противаг. Таким чином, президентська влада не є гарантом демократії й за відсутності поділу влади і недосконалих противагах може стати причиною повороту до авторитарного правління.

Так у Росії, пише С. Мемельський, «Закріплена Конституцією Російської Федерації форма правління поєднує в собі ознаки змішаної, президентської й «суперпрезидентської» республіки» [16, с. 63]. Ця форма правління фактично незалежна, неkontrolьована на практиці законодавчою, виконавчою або судовою гілкою влади і, як правило, має на увазі принцип прямих виборів президента виборцями фактично без проміжних органів або інстанцій [16, с. 11]. Як для Латинської Америки, так і для Росії характерне конфліктне існування й взаємодія протилежних по своїй суті авторитарних й демократичних ціннісних орієнтацій, а це ускладнює розбудову громадянського суспільства як у Росії, так і у Латинській Америці.

По-шосте – парламентсько-президентські республіки (Греція, Ісландія, Польща, Україна, Фінляндія, Франція), для яких характерний дуалізм державного управління (змішані, з неявним превалюванням тієї або іншої гілки влади). Уряд, як правило, пов'язаний подвійною відповідальністю перед главою держави й законодавчим органом. Однак є й особливості. Так у Франції інститут сильної президентської влади поєднаний з демократичними інститутами. Крім того, сьогодні інститут президента у Франції значно домінує над функціями парламенту [12, с. 103]. Французька Конституція допускає участь Президента у всіх трьох гілках влади, не відносячи його ні до однієї з них. Президент стежить за дотриманням Конституції і забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів (ст. 5 розділу 2 Конституції Франції), тобто він наділяється функціями конституційного нагляду, а також конституційним правом втручатися в справи інших гілок влади. Згідно із ст. 8, Президент не пов'язаний якими-небудь зобов'язаннями щодо призначення прем'єр-міністра, хоча на практиці ним враховується думка парламентської більшості [9, с. 460-480]. Президент Франції формально не може відправити уряд у відставку, але у випадку, якщо його підтримує парламентська більшість, він може вплинути на відставку глави уряду. За традицією, уряд у Франції іде у відставку після знову проведених парламентських виборів. На відміну від Франції, Президент РФ [20, с. 19] має закріплене за ним Конституцією РФ право на власний розсуд (п. «в», Ст. 83, Гл. 4) [7] відправляти або ні уряд у відставку. На думку Р. Мартинюка, в Україні, згідно зі Конституцією, запроваджена змішана форма державного правління, близька до французької моделі, проте з деякими відмінностями [15].

Крім того, у парламентсько-президентських республіках президент і прем'єр-міністр можуть належати до різних політичних груп, а це може як негативно, так і позитивно впливати на політичний й економічний розвиток країни. На це звертає увагу О. Коврякова у своїй дисертації «Парламентський контроль у закордонних країнах» [5]. Негативний приклад взаємодії між гілками влади має й Україна, де суперечки між президентом і прем'єром призвели до «припинення діяльності Верховної Ради шостого скликання та проведення дострокових парламентських виборів» [3].

Як зазначають дослідники, режими із сильними законодавчими повноваженнями президента є проблемними, так само як і ті, у яких повноваження стосовно кабінету розділені між законодавчими зборами й президентом [25, с. 231]. У цілому ж парламентсько-президентські республіки містять у собі в тій або іншій мірі елементи парламентських і президентських республік.

По-сьоме – «суперпрезидентські» республіки – гіпертрофована форма президентських республік, де поділ влади носить формальний характер. «Суперпрезидентською» республікою варто називати таку республіканську форму правління, за якої дотримані всі основні атрибути президентської республіки, але президент при цьому має широкі правові важелі впливу на парламент, бере участь у формуванні суддівського корпусу й не може бути відкликаний зі своєї посади.

«Суперпрезидентська» республіка може трансформуватися в державу авторитарного типу, в якій усі владні важелі належать керівникові держави, хоча формально в основному законі можуть існувати інші гілки влади, або проводиться вибори глави держави [21, с. 8]. У державах такого типу може проголошуватися довічний президент (Туркменістан), або існувати можливість переобрання «президента» необмежену кількість разів (у Білорусі, за результатами референдуму від 17 жовтня 2004 р., 77,3 % голосів було віддано за виключення з Конституції обмеження права президента обиратися двічі) [1, с. 1], також це деякі країни Латинської Америки й Африканського континенту. Дану категорію країн не можна відносити до республік з повноцінним поділом влади.

Сьогодні принцип поділу влади закріплений у Конституціях багатьох розвинених демократичних країн, однак спектр реалізації цього механізму досить різноманітний. Так Саудівська Аравія – монархія, Об'єднане Королівство Великобританії й Північної Ірландії (Великобританія) поєднує в собі елементи конституційної монархії й парламентської республіки, Сполучені Штати – президентська республіка, Франція й Греція – парламентсько-президентські республіки, Італія – парламентська республіка, Китайська Народна Республіка відноситься до держави соціалістичного типу, в якій проглядаються тенденції до реалізації демократичних принципів.

В Україні наприклад, була президентська республіка, але в результаті запровадження так званої «політичної» реформи, спрямованої на посилення ролі вищого законодавчого органу та чітке оформлення його взаємовідносин з урядом, була створена парламентсько-президентська. Однак трансформація форми правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську показало, що визначений Конституцією механізм стримувань і противаг не спрацьовує. Владні структури продовжують конкурувати, діють неефективно й втратили довіру більшості громадян, а це призводить до дестабілізації політичної системи. Парламентсько-президентська республіка, як зазначає Станіслав Ніколаєнко, у нас не працює і тільки підтверджує крах політичної системи України. І заяви, які лунають від опозиції на кшталт: «треба змінити уряд, Президента, парламент», нічого суттєвого не дадуть. Ситуація буде такою ж абсурдною, як і нині, можливо, дещо ліпшою, або навіть ще гіршою» [19]. Тобто форма правління, як бачимо, ніякого відношення до кращого життя не має. Не допомагає вона і у боротьбі з корупцією. Так в Італії досить високий рівень корупції, але вона демократична, правова, парламентська республіка.

Також від форми правління не залежить і модель державного управління. Українська модель управління повинна базуватися на системі «стримувань і противаг», у якій держава повинна віддавати частину своїх повноважень на місця для того, щоб задовольнити потреби населення.

Крім того, перерозподіл функцій державної влади повинен відбуватися через децентралізацію влади, розширення прав місцевого самоврядування і збільшення інститутів громадянського суспільства. Як стверджує І. Шапиро, «демократія настільки протистоїть сваволі влади, наскільки вона є колективним самоврядуванням» [24, с. 212]. По суті, місцеве самоврядування повинно стати необхідною демократичною протиположністю центральній владі. А це можливо лише тоді, коли відбувається процес децентралізації влади на центральному рівні й населення отримує додаткові можливості участі в політичному процесі [13]. Доречною є думка О. Зінченко, що «делегування управлінських функцій згори донизу і всебічний розвиток місцевого самоврядування є запорукою утвердження в державі демократичних стандартів управління» [4, с. 21].

Характерно, що прибічники президентської республіки в Україні часто посилаються на конституційний досвід США, де існує відносна самостійність вищих органів влади по відношенню один до одного [18, с. 10], хоча насправді автори американської конституційної моделі створили

форму державного правління не з «поділом влади», а з відокремленими один від одного владними інститутами – президентом, законодавчим органом і судами, які мають розмежовані компетенції й розподілені функції, тому проведення цілісної політики вимагає співпраці всіх гілок влади [8, с. 45-68]. Американська система надає конкретні інституційні повноваження президентові й законодавчому органу, призводить тим самим до суперництва між ними у виробленні політики, але в той же час вона створює стимули, необхідні гілкам влади для співпраці [2, с. 14-15].

Сьогодні в США існує тенденція перерозподілу влади в бік її виконавчої складової, поступове делегування Конгресом США все більших повноважень і спеціальних функцій Президентові, в тому числі щодо зміцнення безпеки. Це викликано боротьбою з тероризмом (особливо після терактів 11 вересня 2001 року) і сучасною економічною кризою в країні. США – це класична президентська республіка із сильним президентом, повноваження якого суворо розмежовані з Конгресом (реалізована модель «сильний президент – сильний парламент»).

Політологічний аналіз дозволяє зробити висновки, що модель державного устрою на пряму залежить від принципу поділу влади. Однак сама модель державного устрою має два аспекти: правовий і політичний. В правовому – це модель, сконструйована в законодавстві (насамперед конституції) відповідної держави. В політичному аспекті – це фактичний результат розвитку політичної системи та реальна взаємодія вищих органів державної влади між собою.

Державні моделі управління розвинутих демократичних країн дуже різні та багатогранні. Так для країн Європи, в яких діє принцип поділу влади, найбільш характерний парламентський і парламентсько-президентський типи правління з сильною виконавчою владою. Об'єднує їх те, що в них реалізований принцип розподілу влади, який є запорукою політичної стабільності та безперервності функціонування державної влади.

Досвід європейських країн, насамперед, вказує на партнерське ставлення держави до інституту місцевого самоврядування, який поряд з державою є рівноправним суб'єктом з організації життєдіяльності на місцевому рівні. Подальших розвідок потребує вивчення взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування в зарубіжних країнах, узагальнення їх досвіду та трансформування у вітчизняну практику. Все це допоможе демократизувати країну й побудувати демократичну модель державної влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Газета «Союз Беларусь – Россия». – 2004. – № 40.
2. Государственное право буржуазных и освободившихся стран. Учебник / Под ред. Б.А. Стародубского, В.Е. Чиркина. 3-е изд. – М., Высшая школа, 1998. – 431 с.

3. Звернення Президента України Віктора Ющенка до Українського народу // <http://www.president.gov.ua/>.
4. Зінченко О. Інноваційні механізми місцевого та регіонального розвитку // Ресурси місцевого і регіонального розвитку: національний та міжнародний аспекти: Матеріали VIII Всеукраїнських муніципальних слухань, Судак, Автономна Республіка Крим, 29 липня – 2 серпня 2002 р. / Наук. ред. М. Пухтинський. – К.: Атіка-Н, 2003. – 528 с.
5. Коврякова Е.В. Парламентский контроль в зарубежных странах: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.02. – М., 2002. – 26 с.
6. Конституции государств Европейского Союза / Под общей редакцией Л.А. Окунькова. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 458 с.
7. Конституция Российской Федерации. Официальное издание. – М.: Издательство «Юридическая литература» 1997. – 64 с.
8. Конституция Соединенных Штатов Америки // Антология мировой политической мысли. Политические документы. (В 5 т.) / Руководитель проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1997. – Т. 5. – С. 45-68.
9. Конституция Французской Республики // Антология мировой политической мысли. Политические документы. (В 5 т.) / Руководитель проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1997. – Т. 5. – С. 460-480.
10. Конституция Японии // Антология мировой политической мысли. Политические документы. (В 5 т.) / Руководитель проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1997. – Т. 5. – С. 396-404.
11. Конституція (Основний Закон) Української Радянської соціалістичної республіки. – К., 1978. – 80 с.
12. Крутоголов М.А. Президент Французской республики: Правовое исследование. – М.: Наука, 1980. – 325 с.
13. Кузнецова О.О. Институт місцевого самоврядування: проблеми становлення та розвитку // <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-1/doc/2/18.pdf>
14. Линц Х. Опасности президентства // URL:<http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>.
15. Мартинюк Р.С. Форма правління в Україні: політико-правовий аналіз // <http://www.uosa.uar.net/doc/polit/martunyuk/2004/forma.doc>.
16. Метельский С.А. Эффективность государственной власти в современной России: сущность, проблемы, методы оптимизации: Диссертация ... канд. полит. наук. – М.: Философский факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 2004.
17. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник М.: Белые альвы, 2004. – 512 с.
18. Мишин А.А., Власихин Конституция США. Политико-правовой комментарий. – М., Юридическая литература, 1985. – 600 с.
19. Ніколаєнко Станіслав. Політична система України потребує оновлення голос України. 17.01.09. Електронний ресурс: <http://www.golos.com.ua/article/1232110411.html>.
20. Окуньков Л.А. Президент Российской Федерации. Конституция и политическая практика. – М.: Издательская группа ИНФРА-М–НОРМА, 1996. – 240 с.
21. Орлов Г.А. Президентские республики в Латинской Америке. – М.: МГИМО, 1995. – 84 с.
22. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. – Х.: «Факт», 1999. – 320 с.
23. Чиркин В.Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт. – М.: Издательство «Зерцало», 1998. – 448 с.
24. Шапиро И. Демократическое правосудие // Теория и практика демократии. (The Democracy Sourcebook): избранные тексты / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева, Б.Г. Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – С. 212-215.
25. Шугарт М.С., Кэрри Дж. Президенты и законодательные собрания // Теория и практика демократии (The Democracy Sourcebook): избранные тексты / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева, Б.Г. Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – С. 228-232.
26. Энтин Л.М. Разделение властей; опыт современных государств. – М.: Юридическая литература. 1995. – 176 с.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Шкляж Й.М.;
доктор політичних наук, професор Наумкіна С.М.

© Євтушенко О.Н., 2009

Надійшла до редакції 19.02.2009 р.